
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

ЗБОРНИК РАДОВА
Књига XII
ОДЈЕЉЕЊЕ КЊИЖЕВНОСТИ И УМЈЕТНОСТИ
Књига 18

ЂОПИЋЕВО СТОЉЕЋЕ
ЗБОРНИК РАДОВА
ПОВОДОМ СТОГОДИШЊИЦЕ РОЂЕЊА

ГЛАВНИ УРЕДНИК
Академик Рајко Кузмановић

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК
Академик Драгољуб Мирјанић

УРЕДНИК
Академик Слободан Реметић

ПРИРЕЂИВАЧ
Академик Љубомир Зуковић

Бања Лука 2016

КАТЕГОРИЈАЛНЕ РЕЧИ *ШТА* И *ШТО* У ЈЕЗИКУ БРАНКА ЂОПИЋА

Јованка Радић

Институт за српски језик САНУ, Београд

Апстракт: Истраживањем смо обухватили две збирке Ђопићевих приповедака (*Приче испод змајевих крила* – 1950, и *Башта испод сљезове боје* – 1970), и још се једном показало да су *шта* и *што* у српском језику две различите речи: *ШТА* категорише „не-људско/ биће” а *ШТО* „не-биће”. Још једном је потврђена и хипотеза да су колебања у употреби речи *шта* и *што* повезана с колебљивом разликом између принципа »биће« и категорије „не-биће”.

Кључне речи: категорије (/ упитне заменице), принцип »биће«, *КО* – категорија „људско /биће/,” *ШТА* – категорија „не-људско/ биће,” *ШТО* – категорија „не-биће”.¹

УВОД

1. Најпре сасвим кратко о термину *категоријалне речи*: користимо га с циљем да нагласимо да изрази типа *ко*, *шта*, *како*, *где* и др. нису заменице, тј. нису речи које замењују (уп. термине *pronomen*, *pronoun*, *pronombre*; *zaimtek*, *местоимения*; *zámeno*, *заменице* – *именичке* и *придевске*, *заменички прилози*), већ речи које саме категоришу. Следећи античке увиде, те речи посматрамо као делове примарне „категоријалне схеме” (σχημα τῆς κατηγορίας), оног што „*po sebi postoji*” (*МЕТ.1017a20–23*, спац. J.P.) као оруђе за непосредну „деобу” и организацију свега у универзуму, укључујући и људску мисао и говор (о томе шире у РАДИЋ 2013; РАДИЋ 2015: 231–232).² Полазећи од тога,

¹ Углесте знаке навода користимо у објашњењу принципа (»биће«, »једно«), што су прејезичка, тј. превербална начела, а не реконструкција смисла неке вербалне јединице. У навођењу категоријалних вредности као непосредно (несимболички) изражених разлика у реалности користимо нестандартне знаке навода (*ко*, „људско /биће/,” *шта* „не-људско/ биће”), док значење у обичном смислу (као „мњење” и поимање) обележавамо на уобичајен начин (нпр. *човек* ‘људско биће’). Косим заградама („људско /биће/,” „не-људско/ биће”) је уоквирена латентна вредност, тј. вредносна компонента која је отишла у други план.

² У лингвистици су се однедавно, и то, изгледа, независно од Аристотеловог учења, почели износити увиди да заменице (и „заменичке речи”) имају посебан ста-

те речи означавамо као *категорије мисли* (уп. термин *категорије смисла*), при чему правимо разлику између шест (или седам) основних (у извесном смислу и примарних) категорија, које у оквирима три принципа (»ограничено« / »биће« / »једно« | »без-граничено« – »однос«)³ повлаче највише разлике (типа »биће« *КО* „људско /биће/“ | *ШТА* „/све/ не-људско,,; „без-граничено« *КУДА* „правац /и циљ/“ | *ГДЕ* „место“ – *КАДА* „време,,; »однос« *КАКО* „квантитет“ | *КОЛИКО* „квалитет,,), и више секундарних категорија које се граде на неком од основних принципа (уп. на принципу »биће«: *КОЈИ*, *ШТО*; на принципу »без-гранично«: *КАМО*; на принципу »однос«: *ЧИЈИ*, *С КИМ*, *ЧИМ*, *ЗАШТО* и др.). Употреба тих израза почива на механизму аутоматске категоризације, који је најизраженији у прагматички маркираним функцијама какве су упитност (уп. *Ко си ти?*, *Шта си?*, *Што стојиш?*, *Како се зовеш?*, *Чији си?*, *Где си био?* и сл.) и одричност (*нико*), те и неодређеност (*неко*, *богзна ко*, *ико*, *било ко*, *ко год*, *како ко* и др.) и „општост“ (*свак* / *свако*). Снага тих функција је могла пресудити да се оне у граматици протумаче као „значења“ (уп. т. 2.1.1.), те и да базични односи и разлике међу категоријама заснованим на принципу »биће« и(ли) »једно« (српско *КО*, *ШТА*, *ШТО*, *КОЈИ*; руско *КТО*, *ЧТО*, *КОТОРЫЙ*) остану углавном неистражени.⁴

тус у језику, при чему се у објашњењима тога статуса користе термини „семантичке категорије“, „категоријалност значења“ (в. Пипер 1983), „категорије смисла“ (Шведова 1998), и сл. Запажање да су речи типа рус. *что* „природне смисаоне категорије“ (Шведова 1998) не разликује се, у суштини, од Аристотеловог учење да делови „примарне категоријалне схеме“ (категорије *τό τί* – шта, *πρός τί* – према чему, *ποιόν* – какав... / како, *πόσόν* – колико / колики..., *ποῦ* – где и *πότε* – када) живе као непосредан израз „оног што је по себи дато“. Иако се нигде непосредно не ослања на Аристотела (његових списа нема ни у основној литератури), Шведова (1988: 9) указује на важност чињенице да је већина његових „језичких категорија“ представљена управо заменицама.

³ Свесни смо да термини које користимо у приступу речима које сви знамо као *заменице* носи ризик да наши текстови остану затворени и неразумљиви. Верујемо, међутим, и да погрешна терминологија може бити трајна препрека у разумевању одређених ствари, али и да се одређена „школа“ мишљења не може следити без њене терминологије. У том би смислу и разрада увида изнесених у Аристотеловим списима била немогућа без ослонца на његове кључне термине (у преводима на српски адаптиране, калкиране или „преведене“), од којих је већина (сви сем термина *категорије*) објашњена у *Метафизици V*.

⁴ Значајан помак у разумевању заменичког система направила је у савременој лингвистици Н. Ю. Шведова, која, поред осталог, доказује да речи типа *кто* „ничего не называют (не именуо): они означают смыслы, восходящие к глобальным понятиям материального и духовного мира“, или, да „роль местоимений в языке выходит за границы каких-либо грамматических классов“ (Шведова 1998: 4, уп. Радић 2013: 7–9).

1.2. Категоријалне вредности речи *шта* и *што* у српском језику досад смо испитивали у више наврата: најпре на основу сопственог осећаја за разлику између тих јединица (говор Срба из горњег Подриња), провереног на примерима из језика Меше Селимовића (РАДИЋ 2011а),⁵ потом на примерима из језика два српска писца из Црне Горе – Петра II Петровића Његоша и Михаила Лалића (РАДИЋ 2011б), а најпосле и на примерима из фолклористичких и ауторских текстова Вука С. Карацића (РАДИЋ 2015). Иако се показала прилично велика неуједначеност у употреби тих израза, ми остајемо у уверењу да су *шта* и *што* у српском језику две различите речи, од којих једна категорише „/не-људско/ биће” (*ШТА*) а друга „не-биће” (*ШТО*). Наши налази (РАДИЋ 2014) говоре да је сличну категоријалну разлику изражавао и стсл. пар *čьso / česo* и *čьto*, те и да, супротно увреженом учењу, стсл. *čьso / česo* и срп. *шта* нису ни по пореклу ни по функцијама сводиви на падежни облик „основног” *чъто* или *што*, како се те „форме” безрезервно тумаче у славистици и србистици (о томе у РАДИЋ 2014: 200–201, РАДИЋ 2015: 232–233).

1.3. Разлике између старословенског и српског језика (в. РАДИЋ 2014: 200–201, 213–214), врло неуједначено стање у текстовима В. Карацића (в. РАДИЋ 2015) и додатна (још непубликована) истраживања таквих речи у језику П. П. Његоша (поред *ШТА* и *ШТО* Његош користи и *ЧЕСО*), – указују на то да се сва колебања у употреби речи *ШТА* и *ШТО* (присутна у дијалектима и идиолектима, али и говору исте особе) могу разумети као одраз колебљиве разлике између оног што та два израза категоришу. Наше анализе разумљивим чине и Аристотелове увиде да „биће” (τὸ ὄν) и „небиће” / „не-биће” (τὸ μὴ ὄν) не могу бити опозити јер припадају различитим нивоима – „биће” нивоу принципа, а „небиће” нивоу категорија (о античким погледима на *биће* и *небиће*, њиховом статусу, модалитетима и сл. в. РАДИЋ 2015: 236–240).

Основна и најједноставнија (непосредна и од свести скривена) „деоба” у физичком свету је разликовање и својеврсно издвајање људских бића од свега осталог („/све/ не-људско,,). Ту разлику на непосредан начин изражавају категорије типа *КО* и *ШТА*, изграђене на полазном принципу »биће« помоћу једне противуречне одредбе („људско” – „не-људско,,), која свет дели на два асиметрична блока, од којих је онај типа *КО* одређен јер категорише једнородна бића (људска бића, осо-

⁵ Тамо су, поред осталог, пренети погледи водећих српских и хрватских граматичара на статус „форми” *шта* и *што* у српском језику, уз посебан осврт на сасвим усамљене радове посвећене тим речима (РОНЧЕВИЋ 1937; ТЯПКО 2012; за остало в. РАДИЋ 2011а, РАДИЋ 2013 и РАДИЋ 2015).

бено »једно«), а онај типа *ШТА* не одређен јер категорише разнородна „бића”, тј. категорише „/не-људска/ бића као »биће« или »једно«” (в. т. 3.3). Принцип »биће« и те две одредбе чине, у ствари, једну силогистичку структуру облика *ОДРЕЂЕНО* | *НЕОДРЕЂЕНО* – НЕУТРАЛНО („људско /биће/” | „не-људско/ биће” – »биће«),⁶ којој у „већини језика разних система” на изражајном плану одговара пар „упитних заменица” које деле „денотате на људе и не-људе” (Майтинская 1969: 218), тј. одговара јој изражајна структура типа K^A | K^X – \emptyset .

1.4. У српском је језику на изражајно празно место неуралног члана структуре стала категорија *ШТО*,⁷ која с принципом »биће« комуницира као његова имплицитна (и индиректна) негација (*КОШТА*^{»биће«} – *ШТО* „не-биће,,), а са категоријама *КО* и *ШТА* као категорија неутрална на њихову разлику (*КО* „људско /биће/” | *ШТА* „не-људско/ биће” – *ШТО* „не-биће (ни људско ни не-људско)”. Тај положај чини да израз *ШТО* категорише „не-биће /у потпуности/,” али и „не-биће” као нешто (/ неко „биће”) што је до те мере неодређено да се не зна је ли људско (*НЕ-КО*) или је не-људско (*НЕШТА*, уп. „*то* е *нешта* ријечно”),⁸ овоземаљско или оноземаљско, физичко или метафизичко. Израз *ШТО* може, дакле, категорисати „не-биће” као оно што не постоји ни у физичком ни у метафизичком свету („не-биће /у потпуности/,,), али и оно за шта се зна или претпоставља да постоји, али је до те мере неодређено (по себи

⁶ Наше „неодређено” има смисао битно различит од смисла исте те речи у граматичком термину „неодређене заменице”, где се подразумева неодређеност у прагматичкој димензији, у смислу ‘неодређено (/ непознато) за оног ко говори’ (нпр. кад кажемо *неко* – мислимо ‘не знам ко / не желим рећи ко’ или сл.). Супротно овом, наше „одређено” и „неодређено” подразумева две међусобно условљене вредности у категоријално-семантичкој димензији, које егзистирају као лице („видљиво” → прецизно дефинисано → одређено) и наличје („невидљиво” → недефинисано прецизно → неодређено) исте ствари (уп. односе семантичких јединица типа *јелен* | *животиња*, *жене* | *људи*, *мушкарац* | *човек*). Као максимално и доследно „опште”, све категоријалне речи су неодређене у још једном смислу – све су или неререференцијалне (*што*, *како*, *куда* и др.), или су референцијално неодређене (*ко*, *шта*, *који*). Ту је, свакако, и основ њихове упитне функције, што указује на закључак да без доследне неодређености нема ни упитности.

⁷ Кад опозити *КОШТА* подразумевају принцип »једно«, изражајно празно место заузима категорија *КОЛИ*... (в. т. 3.3). То говори да су опозити *КОШТА* (чланови структура *КОШТА* – *ШТО* и *КОШТА* – *КОЛИ*...) двовалентни, те и да између делова структуре *КОШТА* – *КОЛИ* и делова њој одговарајућих структура у другим словенским језицима (нпр. рус. *кто* | *что* – *который*...) не може постојати потпуна еквиваленција.

⁸ Можда је потребно појаснити да *нешта* у „нешта ријечно” долази као одраз логике ‘све што је „ријечно” није људско, а оно што засигурно није „људско” то је „не-људско,,’.

неодређено /в. т. 5.2/, или непознато) да се не може категорисати ни као *КО* („људско /биће/,) ни као *ШТА* („/не-људско/ биће,,).

Оваке разлике су ствар категоријалних односа и унутрашње логике језика, а то је оно што стоји изван домаћаја свести и не подлеже конвенцији – оној неписаној, која установљава значења лексичких речи, а још мање оној писаној, која пресуђује о правилном и неправилном у језику.

КАТЕГОРИЈЕ *ШТА* И *ШТО* У ЗАПАДНОБОСАНСКИМ ИЈЕКАВСКИМ ГОВОРИМА

2. Традиционално учење по коме су *шта* и *што* факултативне форме једне те исте речи, при чему се узима да је *што* примарно а *шта* секундарно (настало као генитив речи *што*: Н *што*, Г *шта*, као Н *село*, Г *села*; о томе у РАДИЋ 2015: 230–232), утицало је на безмало потпун изостанак истраживања њихових вредности и односа у српском језику. Изузетак је Н. Рончевић, који давне 1937. године закључује да се „на простору штокавског дијалекта” у „значењу упитне заменице за непознату ствар” по правилу употребљава „облик *шта*, а не *што*” (Рончевићев 1937: 149). Тај усамљени закључак, изведен на основу анализе стања у језику писаца из различитих делова српског језичког простора (о томе детаљније у РАДИЋ 2011а: 120–121), потоња дијалектолошка истраживањима српскога језика нису с потребном пажњом ни потврдила ни оповргла.⁹ Проблем је неретко усложњен и тиме што се о томе не стиче исти утисак на основу искуства читања (писани језик) и искуства слушања (говорни језик), што не мора произилазити само из разлике стандард – дијалекат (в. т. 3.3). Примера ради, П. Ивић запажа да је „широка употреба *што* у номинативу” (појаву тумачи као архаичну црту „која до данас живи у појединим дијалекатима”, спац. Ј.Р.) присутна и у „нашем књижевном језику у западним крајевима” (ИВИЋ 1966: 131–132), што би могло указивати на претпоставку да је иста појава заступљена и у тамошњим народним говорима. Такву претпоставку демантују, међутим, испитивања дијалекатских „разлика између грчко-источњачких штокаваца и римокатоличких” (ови последњи су означавани као „Буњевци”) у Лици и Крбави (R. Strohal, „Hrv. dijalekti u

⁹ Надовезујући се на Рончевићева истраживања тога сегмента српског језика, М. Стевановић (1975: 274–277) је изнео и оквирне информације о стању код још неколико српских писаца. Треба, међутим, имати у виду и то да Стевановић ту види једну реч („*шта* или *што*”), и то упркос томе што се позива на налазе Н. Рончевића и констатује да се „*што* и *шта* не разликују само по облику у ужем смислу већ унеколико и по акценту и, што је важније, по функцији” (Стевановић 1975: 277).

današ. lič.-krbav. županiji”, 1906), где се као једна од главних разлика наводи то „да мј. *што* веле *шта* римокатолици” (према ЕРДЕЉАНОВИЋ 1930: 27).¹⁰ Иако нам је непознато на коју се функцију ово запажање односило (в. т. 5), нема спора да је широка употреба израза *шта* морала бити својствена и тамошњим „грчко-источњачким штокавцима”. О томе посредно сведочи стање у говорима западнобосанских Срба, међу којима је доста новијих досељеника (XVIII и XIX век) из Далмације и Лике (ДЕШИЋ 1976: 17–24). Из Лике је досељена већина (преко 50 %) становништва средњег Поуња (в. ДЕШИЋ 1976: 23), укључујући и претке Б. Њопића. Сам Њопић је за свога деду Рада у шали говорио да је „личка причалица”.

2.1. Њопићево родно село Хашани (област Подгрмеч у Босанској Крајини) стоји на списку места која је М. ДЕШИЋ (1976: 30–32) посетио у своме дијалектолошком истраживању „западнобосанских ијекавских говора” (говор Срба у Босанској Крајини, в. ИСТО: 29). Иако су „заменице” *шта* и *што* представљене на једној непуној страни (ИСТО: 245), и то на основу посматрања њихових формалних односа (т. 3, 3а, 4, 5, 6, 6а) и комуникативних функција (т. 1, делом и т. 2), – тај преглед даје оквирне назнаке статуса категорија *шта* и *што* на испитиваном простору:

2.1.1. „Именичка замјеница *шта* употребљава се у упитном значењу: *штā rādīte?* Мд [...], *штā ти фāли?* Х [...]; (2) „Облик *што* врло често има значење упитне рјечце *зашто*: *штō то rādīte?* Вр, *штō нēш пōпити?* Трн [...]; (3) „Генитив замјенице *што* гласи *шта*: *ода штā е свјет* Мд, *ћāвō знā збōк-шта нē дā* По [...]; (3а) „У генитиву ове замјенице среће се и облик *чега*” [...].

2.1.2. О статусу ових категорија посредно говоре и подаци о сложеницама с *не-*, *ни-* и *сва-*: (1) „Неодређена именичка замјеница *нешто* јавља се и са формом *нешта*: *тō е нēшта рјјечно* Заг, *нē знāм штā сам нōсијō нā себи, бјло е нēшта пōјāко* Рм”; (2) „Забилежио сам код замјенице *ништа* генитив једнак номинативу: *дōшли дō ништа* От”; (3) „Замјеница *свашта* понекад гласи *свашто*: *За свāшто е вāлат* Мр, *чōдек стāрји, сазри ки свāшто* Дрв [...]; (3а) „Ова замјеница има у генитиву облик *свачега*, али још чешће *свашта*: *свāчега* Наг, *избјјало и-*

¹⁰ Овде се, вероватно, могло радити о утицају чакавског „дијалекта”, који на месту српског („штокавског”) *шта* и *што* има *џа*, које је етимолошки исто што и српско *шта*: псл. *џь → џа → *шта* (промена псл. *џь-то → *џто /џт-о/ → *што* у српском, морала је утицати на то да и *џа /џ-а/ → *шта* у српском; в. Радић 2015: 231). Конфесионална повезаност је могла погодвати томе да римокатолички штокавци буду подложнији чакавском утицају од „грчко-источњачких”.

свѣшита п̀аре Тр, тунїџа, свѣшита Трн, плѣшиї се от-свѣшита Наг, п̀екѹ от-свѣшита Пр”.

Иако се категоријалних вредности тиче само једна ставка („Облик *што* врло често има значење упитне рјечце *зашто*”),¹¹ наведени примери и запажања везана за форме и формалне односе недвосмислено указују на доминацију категорије *ШТА* у испитиваним говорима.

КОРПУС И МЕТОДОЛОГИЈА

3.1. Категорије *ШТА* и *ШТО* у језику Бранка Ћопића испитујемо по већ устаљеној методологији, с полазиштем образложеним и у уводним ставкама овога рада. Анализом смо обухватили две збирке приповедака објављене у распону од две деценије: *Приче испод змајевих крила* – збирка приповедака за децу објављена 1950. (<http://www.rastko.rs>) и *Башита сљезове боје* – збирка приповедака објављена 1970. године. (<http://www.ask.rs>). И овог смо пута претраживали текстове у електронској форми и установили да је на 50 страна текста (82.786 карактера) објављеног 1950. године *шта* (као засебна форма) потврђено 53 пута, а *што* (такође као засебна форма) 38 пута, док је на 160 страна текста (225.487 карактера) објављеног 1970. године *шта* потврђено 221 пут, а *што* 133 пута. Посматрано збирно, *шта* у збирци *Приче испод змајевих крила* (ЗК) учествује са 58%, а у *Башти сљезове боје* (БС) са неколико процената више (62%). Претрагом смо проверили присуство форми сложених с *не-* и *сва-* и утврдили доследну употребу форми *нешто* (23 потврде у ЗК и 88 у БС) и *свашта* (в. т. 2.2.1), што се, свакако, мора тумачити као утицај књижевнојезичке норме – било да јој се некритички приклонио сам писац, било да су лектори пажљиво радили свој посао.

3.2. Водећи рачуна о обиму рада, за ову смо прилику класификовали и без информације о извору пренели све примере потврђене у збирци *Приче испод змајевих крила*. Анализирали смо (и по истим принципима класификовали) и примере потврђене на првих 100 страна збирке *Башита сљезове боје* (закључно са причом *Браћа*), где се нашло 119 потврда за *ШТА* и 93 за *ШТО*. За том смо грађом посезали само у случајевима нарочито занимљивих примера, било зарад илустрације вредносног типа непотврђеног у грађи из ЗК, било зарад додатне поткрепе одређене вредности (уз те примере је навођен извор: БС).

¹¹ Сраслица *зашто* је релативно ретка и у текстовима Б. Ћопића: у ЗК има 12, а у БС (цела збирка) само 15 потврда.

3.3. Поменута разлика у учешћу израза *шта* у претраженим збиркама (58% *шта* у ЗК : 62% *шта* у БС) највероватније долази као одраз разлике у заступљености управног говора.¹² У виду имамо то да сваки разговор (стварни и фиктивни) подразумева тесну везу с реалношћу, те и са светом физичких бића раздвојених у блокове „људско” (*КО*) и „нељудско” (*ШТА*), док је приповедање засновано на нашем сећању, знању, интересовању, имагинацији, машти или сл., где доминирају ментална „бића” раздвојена у категорије на основу других принципа и другачијих разлика. Тамо и однос *КО|ШТА* подразумева другачију разлику („једно по себи” | „једно на други начин – по „штаству”, роду, врсти, функцији, односу или сл.), установљену на другом принципу («једно»),¹³ на коме је развијена и друга неутрална категорија (*КОЈИ...* „једно по појму и(ли) имену, тј. једно од многих /истога имена/»), те се ту подразумева и друга структура: *КО|ШТА–КОЈИ*. Иако предмети нашег истраживања углавном стоје изван ове димензија, она се мора имати у виду да би се разумеле многе од потврда категоријалног *ШТА*.

КАТЕГОРИЈА ШТА

4. У језику Бранка Ћопића израз *шта* се појављује у типичним контекстима, што говори да *шта* и код њега (в. РАДИЋ 2011а и др.) без изузетка категорише „/не-људска/ бића као »бића« или »једно«”. То могу бити познати или непознати физички предмети, стања или активности у реалности, али и све што се осећа, опажа, поима или зна као нешто „ово” или „оно” – „ствари” по нечему јединствене и различите од других „ствари”. О томе да *шта* категорише „/не-људска/ бића као

¹² Да нема те разлике, резултати анализе говоре да би се као последица генезе испитиваног сегмента Ћопићева језика (в. т. 5.2) у БС могла очекивати процентуално нижа заступљеност израза *шта*.

¹³ Тешко ухватљива разлика између вишесмислених принципа (/ начела) „једно” или „јединствено” (гр. *ἓν*) и „биће” (гр. *τό ὄν*) заокрупувала је пажњу многих античких филозофа, посебно Аристотела (в. *МЕТ.* 1015b15–1017b10, 1052a15–1052b20), који је ту разлику успео, изгледа, и ухватити. Наиме, усмеривши се на „bit jednog”, које је „набело бити nekog броја”, Аристотел подвлачи да начело је и „p r v a m e r a : o n o č i m e s e k a o p r v i m s p o z n a j e , t o j e p r v a m e r a s v a k o g r o d a . D a k l e , j e d n o j e z a s v e n a č e - l o o n o g š t o j e s p o z n a t l j i v o ” (*МЕТ.* 1016b:18-25, спац. J.P.). Друкчије речено, »једно« је начело оног што је „спознатљиво” (*γνοστού*) – што је ствар језика, док је »биће« начело оног што може али и не мора бити спознатљиво – што је у изванјезичкој стварности. Аристотел образлаже како „jedno nije istovetno u svim rodovima” – „онде” је то интервал а „ovde samoglasnik ili suglasnik; različito je /jedno/ dubine, a različito /jedno/ kretanja”; прави разлику између *јединице, тачке, линије, површине* и *тела*; између „једног” по себи, по броју, по врсти, роду, аналогiji; итд.

»бића« или »једно«” понајбоље сведочи његова неосетљивост на разлике у роду и броју, али и на промену синтаксичке функције: паралелизми типа *са шта* и *чиме*, *су шта* и *су чим* или сл. нису синонимни облици истог падежа, већ изрази разлика типа „биће као »биће«,” на једној страни, и „биће као »инструмент«,” на другој. Када је пак реч о прагматичким функцијама, видећемо да Ћопић често користи изговорно маркирано *шта̑* које истовремено и категорише и изражава упитност или (и) чуђење, док је *шта* као чисто категоријална и интонационо необележена реч доста ретко (уп. *има богзна шта*, *није имао шта да остави*, *на шта да станем* и сл.). То може бити знак да је подразумевана (формално необележена) неодређеност (в. фус. 6) устукнула пред експлицитно израженом (*нешта*), и то, изгледа, не само у прагматичкој димензији (у смислу ‘не знам шта’, ‘нећу да кажем шта’ или сл.).

4.1. Оно што јесте, што је било, или ће бити је »биће« или »једно« (*ШТА* у питањима о егзистенцији или поседовању предмета, и у одричним или неодрђеним конструкцијама):

А шта је даље било са Шаровом?; *Па шта је даље било?*; *А шта је било с нашим Брком?*; *Чекај, шта оно би с писмом?*; *али шта је било с писмом и боџом?* *Шта је било!* *Ево шта*, али само зајмурите, јер је много страшно; *Па шта је онда било?* – *радознало упита чворац.* // – *Ех, шта је!* *То је требало да видиш*; *А шта се на крају од њих створи?*; *А шта ти имаш?*;

Шаров није имао шта да оставља, јер је уз пут, у великој трци, изгубио и буве и чичке; *разбојник са својим огромним торбаком у коме има богзна шта.*

4.2. Предмети радњи, саме радње, њихова сврха или сл. су »биће« или »једно«:

А шта ради чворац?; *Шта ти радиш овдје?*; *А шта радиш ти?*; *Па шта да радим онда?*; *Па шта да радимо с њим?*; *Шта да радим с њим?*; *А шта ћемо /радити/ с мојим Шаровом?*; *А шта је урадио с кубуром?*; *А шта сад ово градите?*;

А шта су ти они учинили? // – *Како шта!* – *крептао је птицоловац*; *Шта се даље десило?*; *А шта ћете му унутра ставити као мамац?*; *Шта ти тражиш овдје*, уважена брадо?; *шта друго и да очекујеш од некога ко носи о врату амајлију с толико будалаштина!*; *Ха-ха-ха, шта ће ти у рату помоћи ова стара капетина?!*; *Шта ћеш /шта да се ради/, хајде онда да се бар покортамо*; *Немамо за шта гинути*; *За шта да се прихватиш*, чему да се радујеш? БС; *Имаће бар о шта тупити ону своју свету сикиру* БС; *Изгледа да је од куће и њезине чељади често зависило у шта ће се најменик преобратити* БС; итд.

4.3. Предмети опажања, мишљења, знања или сл. су »биће« или »једно«:

А шта си још опазио?; Е, ту си имао шта да видиш!; Имало се шта и видјети!; Шта то чујем?; Ето ти шта све путник чује кад дође у прошлост.; Шта она има мене да учи у мом занату?!; рашири крила да видимо шта се по свијету ради!; почнем да разгледам шта се то ради на земљи; Уз пут се сликар преслишавао шта ли све воли момков дјед (уп. све што : шта све); Шта ја знам – злобно гукну птицоловац; Тамо ће већ знати шта ће с њим.

4.4. Предмет говора и говор као делатност је »биће« или »једно«:

Шта кажеш: људи јачи од мене?!; Ау, ма шта кажеш! – запрепасти се змај.; Аха, шта сад кажеш, ти, берберско стругало; Шта кажеш! – продера се разбојник Петрекања; Шта ме питаш!; али шта да вам дуљим /'даље причам'/; Ево шта њему, празновјерном човјеку, дошаптава врачарева амајлија; Црквењак уплашено избуљи очи у мрак. // – Шта /'кажеш'/? Како рекосте?.

4.5. „Име” као одређење је »биће« или »једно« (ШТА у захтевима за остензивну дефиницију):

А шта је ово, видиш ли?; Чик, нек погоди неко шта је ово!; Гле, шта је то? – уплаши се малишан; Шта ли му је сад ово?; Шта, ти си ловац ђавола?!

4.6. Име као атрибутив (назив лица или и других бића по квалитету или односу) је „биће” или „једно”:

Тај ти је у исто вријеме био кротитељ змија, читач мисли, гутач ватре и шта ти ја знам шта још;

4.7. Значења језичких јединица су »биће« или »једно« (шта у питању за номиналну дефиницију):

Баш је та прошлост неко зачарано село, њива, шта ли је; знаш ли ти уопће шта је то коњ БС; не знаш ти шта је крава БС.

КАТЕГОРИЈА ШТО

5. Контексти у којима се појављује Ћопићево *што* недвосмислено сведоче о томе да оно и код њега категорише „не-биће” – најчешће у смислу „не-биће /у потпуности/,” а сасвим ретко и у смислу „не-биће као неодређено „биће””.

5.1. „Не-биће /у потпуности/” је све што се не издваја и не поима, тј. у мислима не учвршћује као некаква засебна „ствар”, неко „ово” или „оно” (в. РАДИЋ 2015: 237–241, РАДИЋ 2011а: 127–133).

5.1.1. Узрок је „не-биће /у потпуности/” (што у питањима за узрок, сврху, намеру и сл.):

Ама што дуваш, стрвино једна, као да се тебе неко боји!; О, па што то одмах не кажеш! – ускликну Мјесећ; А што ти сад то треба? БС; Да, да, коњ, што се чудиш БС; А што би мијењо? БС; итд.

5.1.2. У категоризацији узрока Ћопић не користи конструкције *зато што* или *због тога што*. Ако се однос између *зато* и *што* и успостави, то није непосредна веза:

А стриц их, у ствари, зато не трпи што је и он сам једно божје зајавало БС; Зато је Аустрија и пропала што је почела да харчи скупе ствари БС.

Конструкција *због тога што* је потврђена само једном (у БС), вероватно под утицајем стандардног језика:

Биће, ваљда /да плаче/, највише због тога што усамљени пјевач зове у заједничко бјекство ту непознату пуну Маријану, а не њу, Саву. У свим осталим случајевима ‘због тога што’ се изражава самим што:

Мило ми је /због тога/ што си ми дошао у госте; Ко ме да исприча своју радост /због тога/ што је нарастао тако велики дјечак?, као и: нису ни помишљали да му замјере /због тога/ што је друкчији од осталих БС; Љутио се само на немарног небеског колегу калајџију /због тога/ што је [...] ударио неки плав калај БС; заржали /због тога/ што нема свога крова БС; па ми те било жао /због тога/ што те толико туку! БС, итд.

5.1.3. „Не-биће /у потпуности/” је степеновано време, начин, квалитет и квантитет:

Дај брзо писмо, жури ми се да што прије стигнем јужњаке; одавде мораш што прије бјежати; А ти гледај да нам се из Норвешке вратиш у децембру са што дебљом бундом; Шаров подбруси што су га /брже/ ноге носиле; Што дужи живот, и синџир дуљи БС; побрину за то да „објава” буде што шаљивије састављена БС, и сл.

5.1.4. „Не-биће /у потпуности/” је оно што се ситуативно (привремено, једнократно) учитава у неку вербалну јединицу (релативно-експликативно *што*). У тим конструкцијама категоријалном *што* претходи универзално *све* (или *све друго*), деиктици (*ово, оно, онај*), речи које назначавачу краткотрајаност (*само, тек*) или поредбене речи (*као, него*), док иза њега следи експликација, тј. садржај који је и категорисан као „не-биће”. За функцију односног везника *што* је погодно управо зато што назначавача да вербална јединица у експликативној функцији нема засебну предметну подлогу (да је „не-биће”), тј. да се читав исказ (део који претходи „везнику” *што* и део иза њега) тиче једног те истог „субјекта”:

СВЕ што: забиљежим све што сам видио и чуо; па би се чворци разбр-
бљали и дошаптавали му све што су знали и чули од ђака; сви објесише уши,
јер су били појели све што су имали; зато је све што ваља било у средини;
пред њом човјек скине и шешир, и цилиндар, и шајкачу, и чаков, и шљем, и шу-
бару, и све друго што се носи на глави (уп. осмотрио све живо што се мица-
ло у близини усамљене куће БС).

НЕШТО ШТО: то је за дједа било нешто што се само по себи разумије
БС; Зекан признаде још нешто што је читаву кућу ожалостило БС, итд.

ИСТО ШТО: А зар коњ није исто што и право чељаде БС; Ти су исто
што и партизани БС.

ОВО ШТО: И запамти још и ово што ћу ти рећи БС; ништа не призна-
јеш од свега овога што те терети ова наша [...] другарица БС.

ОНО ШТО: Доље се виде не само обичне, свакодневне ствари, него и све
оно о чему људи маштају, чега се плаше и што у себи смишљају; брже-боље
заспа, не би ли у сну опет видио свету краву да јој каже оно што мисли о;
Оно што виче, то је крупан човјек, оно што звецка то је сабља, а оно што
луна јесу цокуле.

ОНАЈ ШТО: Па ти онда ниси поларни истраживач Чарлс, онај што је
пошао Амундzenовим трагом!

ОТУДА ШТО: Чудотворна моћ његове капе потиче отуда што је мајка
уплела у њу своју љубав и бригу за сином.

/ТО/ ШТО: Можда је чак и корисно /то/ што си их однио; не вриједи му
/то/ што је дошао на универзитет; Штета /је то/ што сад нема оног дјеча-
ка; Сва његова срећа /је то/ што је у близини била нека веома густа шума.

Изостанак деиктика то у оваквим примерима може се разумети
као одраз „знања” да је то то већ садржано у што (← *љ-to). Томе би
могла погодовати и вредност елемената т-типа у српском језику (в.
РАДИЋ 2013: 21): будући неутралан на разлику између опозита ово (си-
туативно доступно) и оно (ситуативно недоступно), то је у наведеним
контекстима информативно празан, те и сувишан деиктик. Бележе се,
међутим, и другачији контексти, у којима је то неопходно, или бар ни-
је сувишно:

Дочека и то што се ни у сну не види: пропаде држава, свемоћна вјечи-
та Аустрија БС; Што су ме прескакали с ракијском чашом, то ме нимало
није жалостило БС).

ТЕК ШТО: Тек што је махнуо репом; а тужна је, врло тужна, тек што
није заплакала.

САМО ШТО: а он те гледа и само што не каже БС.

НЕГО ШТО: Охо-хо, овдје се легу некакве птице, са крилима мало пове-
ћим него што су моја; макар се тила и боља ракија него што је ова БС.

КАО ШТО: А то у Бразилији, као што знате, не иде без пуцњава; Из то-
га жири никао сам ја и, као што видиш, прилично порастао; Па чак и један

овакав шупљоглаво, као што сам ја, знаде да се данас нико не боји змаја; узе да мољака чича тако умиљато као што малишан моли птицоловца да га прими у друштво; Мислио је да ће му све то требати у школи као што му је требало у његовом разбојничком послу; Охо-хо, добро ћу ја живјети докле год буде оваквих паметњаковића као што је овај Шмрко; Није то глас буре, као што вели шумар, него то змај бјежи пред међавом тражећи своју пећину; Сачувао ме громовник Јупитер и од такве метаморфозе! – /као/ што би рекао неки чича Овидије; Једино чичин магарац, који – /као/ што знамо из књига – није ни птица, а још мање пјевач, усуђује се да се такмичи с ријеком.

5.1.5. У последња три примера *што* (или *као што*), у ствари, категорише нечији говор, тј. начин на који је нешто изговорено или написано. За разлику од предмета говора и саме говорне делатности (категоришу се као „бића”, в. т. 4.4), говор као производ говорења сачуван у нечијем памћењу и репродукован категорише се као *ШТО* или *КАКО*, што указује на закључак да се производ говорења категорише као „начин,” а начин говорења је, као и сваки други „квалитет”, „не-биће” (в. РАДИЋ 2015: 237–240).¹⁴ То се посебно добро показује у формулацији дилеме везане за предмет говора (*ШТА*) и за „начин” (*КАКО*), тј. за кључну реч:

Ехеј, пријашко – кућну му змај у прозор – имаш ли можда, каквог посла за једног непознатог змаја? Здрав сам, јак, добро једем и пијем, а стар сам свега хиљаду година. // Црквењак уплашено избуљи очи у мрак. // – ШТА /си рекао/? Како рекосте? Змај!.

О томе још јасније сведочи пример у коме је репродуковани део говора обележен наводницима и категорисан са *ШТО*: *ако већ путник није будала и „вантазија”, што би казао мој дјед БС.*

5.2. Категоријално (и по роду) неодређено «биће» је »не-биће».

5.2.1. У збирци *Приче испод змајевих крила* бележимо само један пример у коме је неко «биће» категорисано са *што* а не са *шта*. Реч је о предмету који је формиран спајањем неспојивог («Узео је брк од мачка, комад зечјег сала, длаку од медвједа, крилце од шишмиша, перце од буљине и комадић магарећег копита, па је све то зашио у црну крпу и – ето ти амајлије коју празновјерне делије носе о врату») што указује на закључак да је предмет настао спајањем «неспојивог» «не-биће»:

¹⁴ Субјективно ангажовани (/ прагматички обележени) искази типа *Шта их је! Шта је дрва! Шта се света скупило!* (са *шта* у вредности ‘колико много’), на једној страни, и *Што је лепо! Што сте вредни! Што је порастао! Што ме боли рука!* (са *што* у вредности ‘како много’, или ‘како јако’), на другој, – говоре да се ситуативно опредмећен квантитет (количина) категорише са *ШТА*, а својство, тј. квалитет или квантитет као својства са *ШТО*. Та особина српскога језика потврђује античке увиде да су квантитети у већој мери „бића” него квалитети (в. РАДИЋ 2015: 140).

– Погледај што сам добио од врачара. Ово је најбоља заштита у боју. А шта ти имаш?

Судећи по примерима из БС, могао би се формулисати и општији закључак – разнородне (или и безвредне) ствари су «не-биће»:¹⁵

Маму су обилазиле куме, прије и наше расквоцане тетке и ујне с торбицама пуним дарова: ораха, јаја, сувих крушака или бар краставаца — дај што даш! БС; Гледаш само како ћеш што довући у ту твоју логу, па мислиш да је свака така БС.

5.2.2. Део примера потврђених у БС указује на закључак да зрели Ћопић као «не-биће» категорише апсолутно неодређене «предмете», било да је реч о предметима који настану спајањем неспојивог (пример амајлије) или о категоријално и на сваки други начин неодређеним предметима (не зна се јесу ли «људско» или «не-људско», физичко или метафизичко):

...само ждракају шта би се дало придићи и што није за небо чврсто приковано БС (уп. здипи тај и кућевно и комшијско, све што није за небо приковано БС); Само сам ја једини знао шта он то чека и што би га могло пробудити БС; Знаш, ја кренуо к вама по једном, да кажемо, благочестивом послу. // — Хе-хе, а што би то као могло бити? БС; ја се опчињено заблејах у два преображена старца који, ево, и плачу и смију се, а нит су их тукли, нит су им што дали; смишља што му драго БС; бабац је признао да је било што је било БС; не знаш ни на колико си мјеста шупаљ, а камоли што друго БС.

5.2.3. Зрели Ћопић је под «не-биће» подводио, изгледа, и предмете негативних карактеристика. Поново се показује да је то његово ШТО блиско категорији квалитета, да је ‘што – какво’ (в. т. 5.1.5):

Ето ти га на, што (‘какво’) ти је невјерно мушко срце: звао је, до мало-прије, незнанку да заједно бјеже, а сад — одох ја и сам, остављам те; Ех, што (‘какав’) ти је Циганин! — кивно се закида Рожљика; Боже мој, што (‘какав’) ти је сељак — отеже калајџија мирно, сањалачки, као да чита из књиге.

У збиркама објављеним у временском распону од 20 година присутна је, дакле, битна разлика у броју потврда израза ШТО који категорише «„не-биће” као у свему неодређено „биће”» (једна потврда у

¹⁵ Ова би вредност могла учинити разумљивом појаву да у западнбосанским говорима „свашта понекад гласи *свашто*” (в. т. 2.1.1, уп. и тумачења изнета у закључку).

збирци из 1950: дванаест у збирци из 1970).¹⁶ Овде се највероватније ради о одразу промена до којих је дошло у испитиваном сегменту пишчевог језика, што мора бити повезано не само с деловањем књижевнојезичке норме, већ и са иначе колебљивом разликом између по себи неодређених „/не-људских/ »бића«” (*шта*) и „не-бића” (*што*). Да «неодређена „бића»» ваља категорисати као «не-биће» (*ШТО*) Ћопићу је могло сугерисати нормативно правило по коме «неодређена заменица за ствар» гласи *нешто* а не *нешта*.

Вероватно је то пресудило да Ћопићев писани језик буде доследно очишћен од крајишког *нешта* које у народу живи напоредо са *нешто* – не као две форме једне речи, већ као две различите речи. Док (1) *нешта* подразумева ‘не знам / не зна се / нећу да кажем *шта*’ – категоријално дефинисана («не-људска») а по «штаству» (врсти, облику, функцији или сл.) неодређена или непозната ствар, (2) *нешто* подразумева ‘не знам / не зна се *што*’ – непознат узрок (уп. *Нешто ме боли рука*) и све што као потпуно непозната «ствар» (категоријално недефинисана: «људска» или «не-људска») улази у сферу «не-бића». И овога ћемо пута пренети пример који врло добро илуструје ту разлику: у питаљници *Нешто нешта изјело, па од нешта кости остале* (КАРАЦИЋ 1818: *нешто*), видљиву али непознату реалију («плуг и јарам», што личи на кости беживотног створења) посматрач категорише као *НЕШТА* («не-људско биће»), док невидљив и потпуно непознат „узрок” (узрочник) беживотности тога „створења” категорише као *НЕШТО* (нека потпуно непозната сила – «небиће»). Дакле, *НЕШТА* је «не-људско биће» – непознато по роду и врсти, док је *НЕШТО* «не-биће» – непознато до те мере да се не може категорисати као *НЕКО* «људско /биће/» или *НЕШТА* «/не-људско/ биће». Такву разлику подразумевају и уобичајени искази типа *Нешта се чује* (нпр. звук машине, «не-људско») – *Нешто се чује* (звук недефинисаног порекла, звиждук човека или цвркут птице – «људско» или «не-људско?»), формиран и без икаквог свесног знања о разлици *шта* – *што*.

Битно су другачије луцидне Ћопићеве формулације типа *само ждракају шта би се дало придићи и што није за небо чврсто приковано*, које су, чини се, незамисливе без постојања вишег нивоа свести о смислу разлике између категорија *ШТА* и *ШТО*.

¹⁶ Односу обима претраженог текста одговарала би разлика 1 : 2.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Дешић, Милорад. *Западнобосански ијекавски говори*. Српски дијалектолошки зборник, књ. XXI. Београд: Институт за српски језик, 1976.

Ердџановић, Јован. *О пореклу Буњеваца*. Београд: Српска краљевска академија, 1930.

Ивић, Павле. *О Вуковом рјечнику из 1818. године*. Београд: Просвета, 1966.

Майтинская, Е. К. *Местоимения в языках разных систем*. Москва: URSS, 2009 (1969).

Радић, Јованка. Заменице *шта* и *што* у српском језику (на језичком материјалу из романа *Дервиш и смрт* Меше Селимовића). *Меша Селимовић и Скендер Куленовић у српском језику и књижевности*. Бања Лука – Источно Сарајево: АНУРС – Филолошки факултет Бања Лука – Филозофски факултет Пале, 2011 (а), 119–135.

Радић, Јованка. Заменице *шта* и *што* у ‘Граматици црногорског језика’ и у језику Црногораца. *Октоих I/1–2*. Подгорица (2011б), 97–107.

Радић, Јованка. Заменички систем – основа језика и говора (теоријско-методолошки приступ). *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику LVI/1* (2013): 7–24.

Радић, Јованка. О еквиваленцији старословенског *чесо* || *что* и српског *шта* || *што*, у: *Свети Ђурило и Методије и словенско писано наслеђе: 863–2013*. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2014, 153–171.

Радић, Јованка. Категоријалне речи *шта* и *што* у текстовима Вука С. Карацића (онтолошки или логичкојезички приступ). *Научни скуп Вук Стефановић Караџић (1787–1864–2014)*. Београд: САНУ 2015, 229–244.

Рончевић, Никола. *Што и шта*. *Наш језик V/5–6*. Београд (1937), 135–151.

Стевановић, Михаило. *Савремени српскохрватски језик I*. Београд: Научна књига, 1975.

Тяпко, Галина. Речи *што* и *шта* у светлу функционалне и педагошке граматике, *Научни састанак слависта у Вукове дане 41/1*. Београд: МСЦ (2012), 113–123.

Шведова, Ју. Н. *Местоимение и смысл. Класс русских местоимений и открываемые ими смысловые пространства*. Москва: РАН, 1998.

Met. – Aristotel. *Metafizika* (prevod, komentari i napomene Blagojević U. Slobodan). Beograd: Paideia, 2007.

Piper, Predrag. *Zamenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*. Novi Sad: Institut za strane jezike i književnosti Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, 1983.

Summary

Prior to the study of the use of the words *šta* and *što* in the language of Branko Ćopić, we studied the use of the same words in the language of Meša Selimović, Mihailo Lalić, Petar Petrović Njegoš and Vuk Stefanović Karadžić. The present study covers two collections of Branko Ćopić's short stories: *Priče ispod zmajevih krila (Stories from beneath the Dragon's Wings, 1950)* and *Bašta sljezove boje (The Marshmallow Color Garden, 1970)*. It confirms the conclusion presented in the previous studies, according to which *šta* and *što* are two different words in the Serbian language: *šta* denotes the category of „/non-human/ being,” whereas *što* denotes the category of „non-being”. It also confirms the observation that all variations in the use of the words are associated with the unsteady distinction between the principle of „being” and the category of the „non-being”. Multiple modalities of „being” which may equally be categorized by the term *šta* are identified in the analysis. In Branko Ćopić's language, the word *što* categorizes two fundamentally different modalities of the „non-being”: „non-being / totally” (the causative and explicative relative *što*) – the value generally typical of the Serbian language, and the „non-being /as an indefinite „being”/ ” – a non typical value in some Serbian vernacular dialects.